

МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ВЛАСНОСТІ В ПЕРЕХІДНІЙ ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ**Болотіна Є. В.**

Проблема собственности как социального института в переходной экономике была и остается в центре внимания социально-экономических наук. Целью данной статьи является анализ методологической основы собственности в переходной экономике. Результаты анализа институционализации собственности подтверждают, что на смену собственнику-капиталисту индустриальной эпохи пришел собственник-менеджер постиндустриальной эпохи. Не означает ли это подрыва частной собственности? Неоинституционализм расширяет базу анализа собственности путем включения в нее, наряду с частной собственностью, коллективной и государственной собственности, сравнивая уровни их эффективности. Актуальным является изучение механизма влияния изменения прав собственности на рыночную инфраструктуру в переходной экономике с целью ее стабилизации. Предложенный в статье институциональный подход базируется на необходимости формирования институциональной матрицы, гибкой к изломам современной экономической системы Украины.

Проблема власності як соціального інституту в перехідній економіці була і залишається в центрі уваги соціально-економічних наук. Метою даної статті є аналіз методологічної основи власності в перехідній економіці. Результати аналізу інституціоналізації власності підтверджують, що на зміну власнику-капіталісту індустріальної епохи прийшов власник-менеджер постіндустріальної епохи. Чи не означає це підрив приватної власності? Неоінституціоналізм розширює базу аналізу власності шляхом включення до неї, поряд з приватною власністю, колективною та державною власністю, порівнюючи рівні їх ефективності. Актуальним є вивчення механізму впливу зміни прав власності на ринкову інфраструктуру в перехідній економіці з метою її стабілізації. Запропонований підхід базується на формуванні інституційної матриці, що пристосовується до зламів сучасної економічної системи України.

The problem of the property as a social institute in the transition economy of Ukraine was and remains in the center of attention of social and economical sciences. Methodological foundation of the property in the transitional economy of Ukraine is investigated in this article. The results of institutionalization of the property in the transition economy of Ukraine confirm the changes in the laws of property from proper-capitalist to proper-manager. The neoinstitutional concept of the property widening the base of analyses and comparing exponents by effectiveness for the private, collective and state property. It is emphasized that property is one of the basic social institute in national economy. The researching of the institutional concept in cross-economic of Ukrainian is based on transformation of private property and formation of institutional matrix.

Болотина Е. В.

канд. филос. наук, доц. кафедры ЭТ ДГМА
et@dgms.donetsk.ua

УДК.330.837.2

Болотіна Є. В.

МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ВЛАСНОСТІ В ПЕРЕХІДНІЙ ЕКОНОМІЦІ УКРАЇНИ

У постіндустріальному суспільстві економічна значимість власності на засоби виробництва стала нижче, ніж в індустріальному. Індивідуальний приватний власник втрачає своє значення, оскільки переважають асоційовані форми власності: кооперативні, колективні, акціонерні, партнерські, корпоративні, змішані. На зміну власників-капіталістів, що домінував в індустріальну епоху, прийшов власник-менеджер і власник-фахівець комп'ютерних мереж. Кнопка клавіатури комп'ютера здобуває ринкову вартість, тому що «клікаюча людина», одержує доступ до чужої інформації й чужої власності, а виходить, здатний взяти участь у можливому її поділі. Не виключено, що «клікаюча людина» як об'єкт економічного аналізу прийде на зміну «економічній людині» А. Сміта, став елементом нової парадигми, породженої реаліями постіндустріального суспільства [1]. Представники сучасної економічної науки, як і її основоположники (А. Сміт), розглядають інституціоналізацію прав приватної власності в якості необхідної попередньої умови ринкового господарства.

Існують різні трактування власності в соціальній науці, іноді полярно протилежні: від визначення французького філософа-соціаліста, теоретика анархізму Р. Ж. Прудона, що назвав власність крадіжкою, до поглядів сучасного угорського економіста Я. Корнай, що затверджували, що етичні дефініції власності не істотні й тому ненаукові [2]. На думку Р. Нуреева і Ю. Латова, у вітчизняній економічній літературі, мабуть, одним з головних напрямків неінституціональних досліджень є теорія прав власності [3]. Вона важлива в аспекті аналізу приватизації, її наслідків і формування ринкових інститутів. Після проведених реформ в Україні не сформувався ефективний приватний власник. У діяльності фірм мотив особистого збагачення нових власників державної власності домінує над цілями розвитку виробництва.

Проблема власності була й залишається в центрі уваги соціально-економічних наук. Серед наукових підходів до поняття власності можна виділити: філософський, юридичний, економічний, соціологічний та інші.

Метою даної статті є аналіз методологічної основи власності в перехідній економіці.

У розробленій давньогрецьким філософом Платоном ідеальної моделі суспільства правителі не могли мати власність, інакше, уважав він, володарі рано або пізно загрузнуть у корупції. Для задоволення особистих потреб їм варто дозволити безоплатно користуватися державною власністю. Платон розглядав власність, як з позицій етики, так і з погляду утилітаризму. Аристотель бачив у власності засіб підвищення економічної ефективності. Він писав, що якщо благо не має власника, воно не буде добре використано. Наприклад, власність на землю сприяє розвитку талантів, культури землеробства й мистецтва керування, причому найбільш оптимальний філософ уважав середню по розмірах власність, оскільки люди, що володіють нею, на думку Аристотеля, найбільш сприйнятливі до доводів розуму. Філософи Нового часу виходили з постулату, що приватна власність – сама надійна гарантія волі. В обґрунтуванні власності Дж. Локк опирався на «природне право», тобто на право особистості використовувати все, що людина знайде в природному середовищі й що необхідно для задоволення природних потреб індивіда. Він уважав законним правом на володіння всім тим, до чого індивід з користю для себе додає працю. Дане трактування відкривало шлях для філософського та етичного виправдання приватної власності й вільного ринку, однак у ній явно не діставало обґрунтування привілейованого положення деяких, коли вони використовують у своїх цілях праця багатьох людей.

Подібний «пробіл» у працях класиків лібералізму привів до того, що в ліберальному плинні намітилося два напрямки в інтерпретації відносин власності: лібертаріанського і соціал-ліберального. Лібертаріанський напрямок (лат. *libertas* – воля) представлено сучасним

американським філософом Р. Ноциком, що стоїть на позиціях крайнього індивідуалізму. Природне право («закони природи»), затверджує він, настільки всемогутнє, що держава не може й не повинне його скасувати або відкоригувати. Тому податки, що накладаються державою на громадян, якщо вони по своїй величині перевищують мінімум, необхідний для захисту громадян, є порушенням їхніх прав, такі податки – те ж саме, що й примусова праця. Основні ідеї соціал-ліберального напрямку найбільше послідовно викладені в книзі американського філософа й політолога Д. Роулса «Теорія справедливості». Він доводить, що ідеологія та практика лібертаріанізму приводять до утворення в суспільстві такої нерівності, що стає погрозою самій волі, що є найвищою цінністю. Із цієї причини власність, і, насамперед, доходи від її, повинні бути перерозподілені, тобто частково передані від багатих до бідних, щоб з'явилася можливість гарантувати для всіх соціальних шарів рівну волю. Гарантувати соціальний мінімум для всіх членів суспільства і є метою держави добробуту [4].

Дискусії відносно ролі приватної власності не втихають серед ліберальних політиків та ідеологів уже більше двох століть. У сучасному лібералізмі, іменованому часто «неолібералізм», наголос робиться на ту погрозу, що нібито виникає для приватної власності в наш час, коли парламентська демократія («панування більшості») «зайву» увагу починає приділяти захисту цивільних прав населення. Неоліберали намагаються довести, що суспільство в такій ситуації не завжди у своїх рішеннях керується турботою про економічну ефективність або про збереження волі. Політики, виражаючи інтереси певних соціальних шарів, часто домагаються реалізації інтересів цих шарів на шкоду інтересів інших соціальних груп (приклад проїзду «зайцем», тобто без квитка – *free ride*). Це унеможливує належне дотримання принципу власності й ринку як суспільних благ. Американський економіст і політолог, лауреат Нобелівської премії 1986 року Д. Б'юкенен навіть затверджує, що для охорони індивідуальної волі повинні бути введені конституційні обмеження, що перешкоджають такому перерозподілу, що може виходити «із принципів демократичного правління». Ці рекомендації продиктовані міркуваннями про те, що політична демократія не створює необхідних бар'єрів, що стримують ріст бюджетного дефіциту й перешкоджають переділу прибутків, які приносить приватна власність [2].

Таким чином, сучасні «ультра ліберали» відійшли на значну дистанцію від подань про власність основоположників лібералізму – І. Канта і Г. В. Гегеля, що вважали, що без власності мир матеріальних благ позбавлений цінності.

Теоретики марксизму, навпроти, уважали рятуванням суспільства від експлуатації знищення приватної власності. Це, як відомо, і було зроблено з появою «реального соціалізму». Але результат такого перетворення був нескінченно далекий від очікувань теоретиків марксизму-ленізму: нерівність у суспільстві не зникло, економічна ефективність значно знизилася, тоді, як особиста воля індивіда була знищена. Слід зазначити, що, незважаючи на значне поширення марксистських ідей у європейській суспільній думці, починаючи із другої половини ХІХ століття, подання про позитивну роль приватної власності продовжували переважати в соціології й економічній науці. Такої точки зору дотримувалися Д. Міль, М. Вебер і основоположник неокласичного напрямку в економічній науці А. Маршал [5].

Юристи, як філософи та економісти, зазнають чималих труднощів з визначенням прав і форм власності. Тому представники юриспруденції в дефініціях власності виходять із юридичної практики. Звичайно виділяють одинадцять аспектів власності, що зустрічаються в стандартних ситуаціях, однак лише деякі елементи власності класифікуються як право. У переліку законів виявилися: право користування й розпорядження, передачі, включаючи передачу в спадщину, право на одержання доходу, на капітал, на володіння й на страхування, на контроль, на споживання, на знищення майна й інші. Якщо ці права об'єднати в єдине ціле, то виникають взаємні відносини, які констатують власність. Прибігаючи до метафори, можна сказати, що це пруті єдиного зв'язування, називаною власністю.

У рамках соціології однієї із центральних стає розробка соціальних проблем власності. А соціологія власності – це розділ у соціологічній теорії, де займаються вивченням того, як та або інша форма власності впливає на громадське життя, як вона визначає різні процеси в житті, як вона впливає на мораль, культуру, релігію, які суспільні класи формує.

Проблемами власності вітчизняні соціологи займаються порівняно недавно. Цей напрямок розвивається на Заході у роботах А. Стінчкомба, Д. Мартинели, Н. Смелсера і Р. Сведберга, але там воно визначено трохи інакше, не як соціологія власності, а як соціологія прав власності [9]. Це пов'язане з розходженнями в теоретичних традиціях вивчення власності. Специфіка закордонних досліджень свідчить не про власність в економічному змісті, а про власність у правовому змісті: про права власності.

Особливо важливі права виняткового володіння, передачі власності й конституційних гарантій прав власності. Уже саме перерахування прав приводить до висновку, що права власності можуть бути багатоступінчастими. Різні умови вказують на те, що далеко не завжди мова йде про повну, абсолютну власність. Навпроти, це, як правило, ситуація рідка, тому що звичайно різні форми власності в «симбіозі» співіснують як єдине ціле. Так повелося віддавна. У традиційних суспільствах приватна власність нерідко уживалась із різними видами колективного володіння, оскільки власниками виступали окремі клани, племена, сільські громади й навіть держава. Недавня історія «реального соціалізму» показала, що державна власність протягом довгого часу може залишатися домінуючою, тому що в рамках соціалістичної системи колективна власність (найчастіше колгоспна) звичайно стає фікцією, що приховує за собою ту ж саму державну власність. У ринковій економіці колективна власність виступає у формі акціонерних товариств і багатьох інших об'єднань.

Повернемося знову до природи власності. Попередні міркування можуть навести на думку про те, що відносини власності – це відносини між індивідами й речами, хоча насправді це вираження у формах права відносин між індивідами із приводу певних речей. За даними опитування 2004 року, право володіти власністю особливо важливим для себе вважають тільки 30 % опитаних (для порівняння варто сказати, що право на волю слова важливим вважають 24 % респондентів, на волю переміщення – 13 %, виборче право – 14 %). А от право захищати приватну власність у суді називають особливо значимим у ряді інших прав не більше п'яти-семи відсотків. Можна припустити, що сьогодні за стійким і широко розповсюдженим негативним відношенням до наслідків приватизації й до підсумків усього періоду реформ, ми часто виявляємо очікування «соціального реваншу», парадоксальним образом, що сполучається із практично повною відсутністю надій на відновлення «соціальної справедливості» [6].

В останні десятиліття економісти особлива увага звернули на те, що саме функціонування приватної власності і її охорона вимагають зростаючих витрат. Збільшуються витрати на одержання, володіння й передачу власності. Ці витрати одержали назву трансакційних витрат. Віддавна сукупні витрати підрозділялися на дві частини: матеріальні витрати й витрати, пов'язані з висновком договорів (контрактів). Другу частину економісти за старих часів залишали поза полем зору, тому що величина цих витрат була незначною. Із середини ХХ століття ситуація змінилася: з появою великих корпорацій сталася очевидним, що керуватися в господарській діяльності одними лише ціновими сигналами ринку обходиться значно дорожче, ніж вести цю діяльність на основі довгострокових угод між учасниками ринку. Витрати на висновок подібних контрактів стали рости. Це явище викликало інтерес у економістів-соціологів. Результатом стала поява теорії трансакційних витрат. Один з її творців сучасний американський економіст, лауреат Нобелівської премії 1972 року К. Ероу вважає, що такі витрати в економіці є аналогом феномену тертя у фізику [7].

Сучасні соціологи економіки, погоджуючись із тим, що розподіл ресурсів у рамках корпорації з погляду довгострокової перспективи є більше ефективним, чим їх стихійна алокація за допомогою механізму цін, затверджують, що результатом дозволу такого роду колізії стала поява нової організаційної форми підприємництва – товариств із обмеженою відповідальністю (*limited liability*). У її рамках відбувається передача прав власності в руки тих, хто ефективно неї використовує. От як інтерпретує це явище А. Алчіян: «...горезвісне «відділення», як функція контролю з боку менеджерів відмінна від контролю з боку власників, відкриває можливість для ефективної продуктивної «спеціалізації» у реалізації прав приватної власності як методу контролю й координації, а не як способу знищення або підризу легітимності права приватної власності» [8].

Таким чином, на додаток до теорії трансакційних витрат з'явилася органічно пов'язана з нею «теорія прав власності», що одержує все більше поширення в соціальній науці й виступає сьогодні серйозним конкурентом неокласичним поданням про власність, що усе ще зберігає міцну позицію в економічній науці.

Вітчизняна політекономічна традиція трактує власність як щось, що має форму й зміст: форма ставиться до сфери юридичної, а зміст – до сфери економічної, і, розглядається як суспільний спосіб оволодіння річчю. Оволодіння річчю відбувається за допомогою праці, але оскільки відносини до власності можуть існувати тільки в суспільстві, то суспільство є основою власності. Але основою існування самого суспільства є праця, тому між працею й власністю розташовується система суспільних відносин, що дозволяє або привласнювати продукт праці його творцем, або відчужувати його від продукту на користь інших. І залежно від рівня розвитку праці відбувається або з'єднання праці й власності, або їхнє роз'єднання.

Власність можна відділити від господарських форм, але не можна законодавчо відмінити ці форми. Це виявляється у тому, що незважаючи на зміну власності, господарські форми можуть надовго лишатися застарілими, тобто такими, що відображають старі титули власності. У вітчизняній економічній історії було означено принаймні два періоди, що підтверджують запропоновану тезу. Перший період пов'язаний з поголовною націоналізацією після 1917 р., коли зміна власності фактично паралізувала економіку, оскільки форми господарювання залишалися незмінними. І як наслідок – запровадження непу, щоб більш-менш гармонізувати характер власності та форми господарювання й надати історичний лаг для досягнення рівноваги між власністю й формами розпорядження нею. Другий період пов'язаний з початком приватизації у країнах СНД, коли власність змінювалася швидше від форм господарювання і знову потрібен певний час, щоб форми господарювання стали відповідати характеру власності. Іншими словами, змінитись має не тільки форма, а й характер власності, а це може відбутися шляхом закріплення прав розпорядження об'єктами власності. Очевидно, саме так здійснюється специфікація прав власності.

Процес роздержавлення й приватизації в Україні, пройшовши певний шлях, ще далекий до завершення. Після його завершення всі норми та правила приватизації припинять свою дію і регулювання прав власності буде здійснюватися на основі зовсім інших законодавчих актів. Тому дуже важливо дослідити механізми впливу змін прав власності на інфраструктуру в перехідній економіці, шляхів створення стабільних правил гри на приватизаційному ринку, що має закласти основи їх розробки для регулювання прав власності в майбутньому, в умовах стабільної ринкової інфраструктури.

Інституціональні зміни в суспільстві не обмежуються приватизацією. Вона має сенс лише тоді, коли в результаті її проведення економіка починає працювати більш ефективно й життя громадян поліпшується. Автор статті вважає, що приватна власність визріває природним шляхом, що в наших умовах означає її підтримку державою. У будь-якому разі успіх у реформуванні власності передбачає наявність ринку капіталу, сприятливого інвестиційного клімату, створення такої податкової системи, що стимулювала б виробника до підвищення ефективності виробництва.

Перед соціально-економічною наукою виникло і друге завдання – з'ясувати, як права власності можуть вплинути на зменшення трансакційних витрат? Пошуки ведуться в наступному напрямку: з'ясування того, яким образом сучасна фірма може шляхом висновку довгострокових угод з контрагентами, шляхом кращої координації їхньої діяльності зм'якшити мінливість стихійного цінового механізму, функціонування якого наносить фірмам відчутні втрати.

Ринок доповнюється угодами між фірмами в рамках сталої бюрократичної ієрархії. Це приводить до зменшення трансакційних витрат. Подібна практика стає усе більше необхідною, тому що підсилюється спеціалізація виробництва, виникають нові ринки, з'являються нові форми виготовлення й збуту продукції. Роль менеджерів у скороченні трансакційних витрат росте і перед економістами-теоретиками виникає питання: чи не означає це, що менеджери починають виступати в ролі заміників власників, оскільки вони, а не власники звичайно приймають рішення при висновку договорів. Простіше говорячи, чи не означає все це підриг приватної власності.

Власність як соціальний інститут виникла на основі обмеженості економічних ресурсів і склала необхідні правила їхнього розподілу й ефективного користування. Внаслідок цього виникли відносини нерівності між людьми. Класики світової філософської думки розглядали приватну власність як прояв людської волі. Оскільки власність персоніфікує верховенство людини над природою, те кожний індивід повинен своєю працею мати можливість здобувати власність.

Марксистки відстоювали діаметрально протилежну ідею: присвоєння прибавочної вартості – джерело зла і причина експлуатації, поділу суспільства на класи на економічній основі. Власність стала виступати не тільки як правове, але і як соціально-економічне відношення.

Проведене дослідження дало змогу сформулювати такі висновки та пропозиції щодо теорії прав власності у перехідній економіці України.

ВИСНОВКИ

Неоінституціоналізм розширяє базу аналізу власності шляхом включення до нього, поряд із приватною власністю, колективної і державної та зіставлення їх порівняльної ефективності у забезпеченні ефективного використання ресурсів і розвитку економіки. Неоінституціональна методологія власності розширяє уявлення економічної теорії та практики з питань подальшого реформування суспільства.

В Україні сформувалася досить специфічна інституціональна модель. Її відмітна ознака – домінування неформальних відносин у всіх ланках господарського механізму. Складається враження, що рішення про приватизацію приймалися лише з огляду на наукові доробки прихильників неокласичної теорії й не враховували деякі суттєві положення неоінституціоналізму і, перш за все, присвячені аналізу не тільки приватної, а й інших форм власності (акціонерної, колективної, державної), зіставленню їх порівняльної ефективності в забезпеченні ринкових відносин.

Інституціональні зміни прав власності започатковують правові й економічні основи формування й розбудови ринкової інфраструктури. Завершення перехідного процесу неможливо без кардинальних змін у діяльності дисциплінуючих механізмів, що покликані забезпечити виконання законодавчих актів.

Реформатори повинні концентрувати зусилля на вирішенні трьох цілком конкретних задач: 1) специфікації прав власності; 2) зниженні трансакційних витрат; 3) розвитку конкуренції, зважаючи, що на цій базі приватна активність господарюючих суб'єктів приведе без додаткових зусиль до бажаного зростання виробництва вартості.

Перспективами подальших досліджень у поданому напрямі є вивчення моделей механізму інституціональних змін, викладених у працях вітчизняних економістів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тарасенко В. В. *Антропологія Інтернету : самоорганізація «людини клікаючого»* / В. В. Тарасенко // *Суспільні науки й сучасність*. – 2000. – № 5. – С. 27–44.
2. Матвеев С. А. *Економічна соціологія* / С. А. Матвеев, А. В. Музыченко. – Х. : *Одісей*, 2006. – 244 с.
3. Гукасьян Г. М. *Економічна теорія : проблеми «нової економіки»* / Г. М. Гукасьян // *Генезис науки. Неоінституціоналізм. Теорія глобалізації*. – 2-е изд. – Спб. : *Питер*, 2003. – 192 с.
4. Жуків В. І. *Власність у системі соціально-економічних відносин* / В. І. Жуків. – М. : *ИТК Дашков і КО*, 2005. – 480 с.
5. Гэлбрейт К. Д. *Економічні теорії й мети суспільства* / К. Д. Гэлбрейт. – М. : *Прогрес*, 1976. – 782 с.
6. Зірка Н. *Приватизація й приватна власність у суспільній думці в 1990–2000 роки* / Н. Зірка // *Вітчизняні записки*. – 2005. – № 1. – С. 15–22.
7. Іващенко О. *Новий інституціоналізм в економічній соціології: теоретичні підвалини дослідницьких можливостей* / О. Іващенко // *Соціологія : теорія, методи, маркетинг*. – 2003. – № 1. – С. 110–136.
8. Morawski W. *Sociologia ekonomiczna* / W. Morawski. – Warszawa, 2001. – P. 240–255.
9. Тарандо Е. *Соціологія власності [Електронний ресурс]* / Е. Тарандо. – Режим доступу : <http://www.journal.spbu.ru/2004/06/1.shtml>.